

unicef

jokaiselle lapselle

KOHTI LAPSIYSTÄVÄLLISTÄ MAAKUNTAA

Lukijalle

Tämä ohjeistus on tarkoitettu maakunnille, jotka vastaavat jatkossa sosiaali- ja terveyspalveluiden järjestämisestä¹.

Ohjeistukseen on koottu hallinnon ja päätöksenteon toimintatapoja, joiden avulla tulevat maakunnat voivat omassa toiminnassaan varmistaa YK:n lapsen oikeuksien sopimuksen toteutumisen – ja lasten hyvän elämän. Koska toimintatavat ja niiden sovellus voi olla eri maakunnissa erilaista, tässä ohjeistuksessa esitetään myös kysymyksiä ja näkökulmia maakuntakohtaisen pohdinnan ja ratkaisujen etsimisen tueksi.

YK:n lapsen oikeuksien sopimuksen mukaan kaikki alle 18-vuotiaat ovat lapsia. Usein on järkevää tarkastella esimerkiksi pieniä lapsia, kouluikäisiä ja toisen asteen opiskelijoita erikseen tai puhua esimerkiksi lapsista ja nuorista. Tässä ohjeistuksessa sana lapsi viittaa kaikkiin alle 18-vuotiaisiin myös silloin, kun nuoria ei erikseen mainita.

Ohjeistus soveltuu pohjamateriaaliksi esimerkiksi LAPE-akatemioiden² toiminnassa ja maakuntastrategian valmistelussa. Ohjeistusta voi hyödyntää myös luottamushenkilöille ja valmisteleville viranhaltijoille järjestettävien koulutusten suunnittelussa ja toteutuksessa.

Ohjeistuksen lopusta löytyy lisätietoa-osio. Siihen on koottu jokaisen pääotsikon alle lähteenä käytettyjä tai muutoin lapsiystävällinen toimintakulttuuri -teemaan liittyviä materiaaleja.

Suomen UNICEF on laatinut ohjeistuksen osana Lapsi- ja perhepalveluiden muutosohjelmaan (LAPE) kuulunutta Lapsiystävällinen maakunta -pilottihanketta (1.9.2017–30.6.2018). Pilottihankkeessa olivat mukana Etelä-Karjalan, Keski-Pohjanmaan, Pohjois-Pohjanmaan, Päijät-Hämeen, Uudenmaan ja Varsinais-Suomen tulevat maakunnat sekä Terveystieteiden ja hyvinvoinnin laitos (THL).

UNICEF kiittää lämpimästi kaikkia pilottihankkeeseen osallistuneita ja muita tämän ohjeistuksen valmisteluvaiheessa kommentteja, esimerkkejä tai vinkkejä antaneita.

www.unicef.fi/lastenmaakunta

¹ Lapsiystävällinen maakunta -hanke päättyi 30.6.2018, ennen uudistusta koskevien lakien hyväksymistä eduskunnassa. Kun tässä ohjeistuksessa viitataan näihin lakeihin, kyseessä ovat niiden luonnokset.

² LAPE-akatemiaista ks. esim. http://alueuudistus.fi/artikkeli/-/asset_publisher/1271139/ministerit-saarikko-ja-grahn-laasonen-kehottavat-kuntia-ja-maakuntia-yhteistyohon-lapsiasioissa.

Sisältö

Visio: Lapsiystävällisessä maakunnassa.....	4
Esipuhe: Kohti lapsiystävällisiä maakuntia.....	5
1. Ensimmäinen askel on lapsiystävällinen maakuntastrategia.....	7
2. Jokaiselle lapselle, monimuotoisille perheille.....	10
3. Yhteiset tavoitteet, johdonmukaiset toimenpiteet.....	13
4. Jokaisella lapsella ja nuorella on mahdollisuus osallistua ja vaikuttaa....	17
5. Lasten ja nuorten oikeusturvakeinot ovat saavutettavia ja tehokkaita...	20
Lue lisää	23

Visio

Lapsiystävällisessä maakunnassa...

- Lapsia kohdellaan tasa-arvoisesti maakunnan ja sen kuntien asukkaina. Heidät otetaan mukaan palveluiden suunnitteluun, arviointiin ja kehittämiseen. Jokaiselle lapselle turvataan yhdenvertaiset mahdollisuudet osallistua.
- Lapsi-, nuoriso- ja perhepolitiikan ohjenuorana on YK:n lapsen oikeuksien sopimus. Maakunnan päätöksenteossa hyödynnetään lasten ja nuorten tietämystä omasta arjestaan ja arvioidaan päätösten lapsivaikutuksia. Lapsen oikeus riittävään osuuteen yhteiskunnan voimavaroista näkyy maakunnan talousarviossa.
- Sekä lapsille että aikuisille tiedotetaan lapsen oikeuksista. Lapsia ja nuoria rohkaistaan toimimaan kansalaisyhteiskunnassa ja he kokevat olevansa lähiyhteisönsä arvokkaita jäseniä.

Kohti lapsiystävällisiä maakuntia

Lapset eivät ole mikä tahansa ikä- tai väestöryhmä. Lapsuudessa luodaan edellytykset sille, että jokainen voi kasvaa täyteen potentiaaliinsa sekä yksilönä että yhteiskunnan jäsenenä.

Lapset ovat ikänsä ja kehitystasonsa vuoksi aikuisten huolenpidosta riippuvaisia. Lapset ovat myös vajaavaltaisia. Alle 18-vuotiaat eivät esimerkiksi voi äänestämällä vaikuttaa lainsäädäntöön, joka kuitenkin muovaa monin tavoin heidän elämäänsä. Lisäksi lapsuus on kehitysvaiheena herkkä: lapsuudessa luodaan edellytykset hyvälle elämälle. Siksi lapsinäkökulman huomiointi päätöksenteossa on sekä eettinen velvoite että yhteiskunnan jatkuvuuden edellytys.

Jo ennen maakuntauudistusta julkinen hallinto on Suomessa ollut varsin hajautettu. Uudistuksen jälkeen lapsille ja perheille tärkeät palvelut ovat joko kunnan tai maakunnan järjestämisvastuulla. Miten uudistuksen jälkeen varmistetaan, että kaikki lasten ja nuorten parissa toimivat osaltaan edistävät lapsen ja nuoren hyvinvointia ja oikeuksien toteutumista? Entä miten toiminnan suunnittelussa turvataan lapsen oikeuksien mukaiset toimintatavat riippumatta hallinnon tasosta tai palvelun tuottajasta? Millaisella yhteisellä strategialla yhdyspinnan haasteet voitetaan?

On tärkeä tunnistaa, että mikään taho ei voi vastata lapsen oikeuksien toteutumisesta yksin – eivät vanhemmat, ei mikään yksittäinen sektori tai hallinnon taso. Sen lisäksi, että jokainen tunnistaa lapsen oikeuksien sopimuksen velvoitteet omassa tehtävässään, on tunnistettava oma paikka osana kokonaisuutta – mikä on minun roolini siinä, että jokaisen lapsen oikeus hyvään elämään ja kasvuun turvataan.

YK:n lapsen oikeuksien sopimus on maailmanlaajuisesti jaettu käsitys siitä, mitä lapsen hyvä elämä ja kasvu yhteiskunnan jäseneksi edellyttävät. Suomessa lapsen oikeuksien sopimus on voimassa lakina. Sopimus on olemassa siksi, että jokaisella lapsella omasta tai vanhempien taustasta tai ominaisuuksista riippumatta olisi sekä hyvä lapsuus että mahdollisuus kasvaa täyteen potentiaaliinsa.

Jotta jokaisen lapsen oikeudet toteutuisivat, tarvitaan lainsäädännön lisäksi lapsiystävällistä hallintoa ja päätöksentekoa kaikilla hallinnon tasoilla: valtionhallinnossa, kunnissa ja maakunnissa. Lapsiystävällisessä hallinnossa on pitkälti kyse hyvän hallinnon

periaatteista ja tietoon perustuvasta päätöksenteosta. Maakunnissa sen avulla varmistetaan, että kuntien ja maakunnan ja toiminta edistävät johdonmukaisena kokonaisuutena lapsen oikeuksien toteutumista. Lapsiystävällisellä hallinnolla ja päätöksenteolla turvataan lapsen oikeuksia vahvistavat palvelut.

Maakunnat ovat keskenään erilaisia niin kooltaan, väestörakenteeltaan, etäisyyksiltään, kuntarakenteeltaan kuin sen osalta, miten alueilla on aikaisemmin tehty yhteistyötä lasten ja perheiden palveluissa. Erilaisten olosuhteiden vuoksi on usein tarpeen etsiä maakunnallisia ratkaisuja – yksi koko ei aina käy kaikille.

Tämän ohjeistuksen tarkoitus on ensinnäkin auttaa maakuntia tunnistamaan, mitkä seikat ovat lapsenoikeusnäkökulmasta erityisen merkityksellisiä silloin, kun maakunnan hallintoa ja päätöksentekokulttuuria rakennetaan. Toiseksi tavoitteena on auttaa pohtimaan, millaiset ratkaisut juuri omassa maakunnassa parhaalla tavalla edistävät lapsenoikeusperustaista, lapsiystävällistä hallintoa ja päätöksentekoa – ja siten jokaisen lapsen hyvää kasvua ja elämää.

Ira Custódio

Asiantuntija

Suomen UNICEF ry

1. Ensimmäinen askel on lapsiystävällinen maakuntastrategia

LAATIKKO 1

- Hallintoa ja päätöksentekoa lapsia koskevissa asioissa ohjaa YK:n lapsen oikeuksien sopimus. Palveluiden suunnittelun, arvioinnin ja kehittämisen lähtökohtana on yhdenvertaisuuden toteutuminen. Päätösten valmistelussa arvioidaan vaikutuksia lasten ja perheiden hyvinvointiin.
- Strategiassa huomioidaan ja yhteensovitetaan maakunnan sote- ja kuntien sivistyspalvelut.
- Maakunta ja kunnat tarkastelevat lapsi- ja perhepalveluiden kustannuksia yhtenä kokonaisuutena. Tätä kutsutaan lapsibudjetoinniksi.
- Lapsenoikeusperustaiset toimintatavat sisältyvät palvelulupaukseen ja hankintasopimuksiin niin, että ne velvoittavat kaikkia palveluntuottajia.
- Kansalaisjärjestöjen ja muiden kolmannen sektorin toimijoiden (esim. seurakunnat) kanssa tehtävä yhteistyö lasten ja perheiden hyvinvoinnin ja oikeuksien edistämisessä kirjataan strategiaan.

Strategiasta se lähtee. Arvokeskustelu alkaa nimenomaan lapsen oikeuksien tunnettavuudesta. Vasta sen jälkeen, kun yhteistä pohjaa on rakennettu, voidaan siirtyä enemmän käytäntöön.

[Kommentti LAPE-oppimisverkostotyöskentelyssä, 2017]

Maakuntastrategiassa maakuntavaltuusto päättää maakunnan toiminnan ja talouden pitkän aikavälin tavoitteista sekä palvelujen järjestämistä ja tuottamista koskevista strategisista linjauksista. Maakuntastrategia on siten keino varmistaa, että lapsenoikeusnäkökulma huomioidaan kaikessa maakunnan päätöksenteossa ja palveluiden järjestämisessä. Tämä edellyttää, että maakuntastrategiassa tunnistetaan ja nimeetään lapsiystävällisen hallinnon toimintatavat ja -periaatteet (laatikko 1).

Sosiaali- ja terveydenhuollon järjestämislain mukaan vastuu eri palveluntuottajien toiminnan yhteensovittamisesta on maakunnalla. Koska lapsille ja perheille tärkeät palvelut ovat maakuntauudistuksen jälkeen kahden eri järjestäjän vastuulla, on tämä tehtävä lapsenoikeusnäkökulmasta erityisen merkityksellinen. Maakuntastrategia ja siihen sisältyvä palvelustrategia on yksi väline palveluiden yhteensovittamiselle. Maakunta voi myös asettaa tuottajille ehtoja, joiden avulla voidaan edistää lasten ja perheiden palvelujen yhteensovittamista.

On tärkeää, että lapsenoikeusperustaiset toimintatavat velvoittavat kaikkia palveluntuottajia. Maakunta voi palveluiden järjestäjänä asettaa hankinnoille eettisiä ehtoja ja siten edellyttää tuottajilta esimerkiksi yhdenvertaisuuden edistämistä.

MAAKUNTASTRATEGIAN VALMISTELUSSA kannattaa tutustua osana LAPE-muutosohjelmaa laadittuun Yhdyspinnat yhteiseksi mahdollisuudeksi -selvitykseen³. Selvityshenkilöiden keskeinen viesti on, että yhdyspintojen toimivuutta ei voida varmistaa yhdellä yksittäisellä ratkaisulla, vaan tarvitaan useita samansuuntaisia toimia hallinnon eri tasoilla.

SELVITYSHENKILÖT TEKEVÄT yhteensä 39 eri esitystä, jotka on jaettu neljään eri ryhmään: 1. Johtamisen rakenteita ja ohjausta koskevat esitykset; 2. Tieto ja innovaatiot; 3. Osaamista koskevat esitykset; sekä 4. Palvelujen kehittämistä koskevat esitykset. Lisäksi selvitys sisältää käytännön esimerkkejä yhdyspinnoilta (esimerkiksi Oulun kaupungin malli lapsiin kohdistuvien kustannusten seurannasta).

MAAKUNNASSA POHDITTAVAKSI

- Onko maakunnassa tunnistettu maakuntastrategian merkitys lapsen oikeuksien turvaamisessa sekä lapsiystävällisen hallinnon ja päätöksenteon toimintatapojen edistämisessä?
- Onko lapsen oikeudet ja lasten, nuorten ja perheiden näkökulma jo huomioitu maakuntastrategiassa? Miten?
- Miten lasten oikeudet näkyvät maakunnan palvelulupauksessa?
- Miten **laatikon 1** näkökulmat voidaan sisällyttää maakuntastrategiaan ja sitä kautta muihin maakunnan toimintaa ohjaaviin asiakirjoihin?

3 <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-00-3904-2>

- Miten maakunta tekee yhteistyötä kuntien järjestämien lasten ja nuorten palveluiden kanssa (esimerkiksi varhaiskasvatus, perusopetus, toinen aste, nuorisotyö, kulttuuri)?
- Miten maakunnallisessa strategiatyössä turvataan tavoitteiden yhteensovittaminen kuntien tavoitteiden kanssa?
- Millaista lapsen oikeuksiin ja lapsiystävälliseen hallintoon liittyvää koulutusta on syytä järjestää esimerkiksi luottamushenkilöille ja viranhaltijoille?

2. Jokaiselle lapselle, monimuotoisille perheille

LAATIKKO 2

- Maakunnassa kerätään tietoa alueen eri lapsiryhmien ja monimuotoisten perheiden elinolosuhteista.
- Lasten ja nuorten moninaisuus ja perheiden monimuotoisuus on palveluiden suunnittelun, arvioinnin ja kehittämisen lähtökohta.

Kun tavoitteena on jokaisen lapsen oikeuksien toteutuminen, on kiinnitettävä huomio erityisesti niihin lapsiin tai lapsiryhmiin, joiden oikeudet eivät toteudu tai joiden oikeuksien toteutuminen on vaarassa. On pohdittava, miten toimintaa ja palveluita voidaan kehittää, jotta jokaisella lapsella olisi yhtäläiset mahdollisuudet hyvään elämään ja kasvuun. Tavoite siis ohjaa suunnittelua, arviointia, resursointia ja kehittämistä.

Jotta lasten moninaisuus ja perheiden monimuotoisuus voidaan palveluita kehitettäessä huomioida, on kerättävä tietoa siitä, millaisia lapsia ja perheitä alueella asuu ja mitkä heidän tarpeensa ovat. Osin tietoa löytyy erilaisista rekistereistä. Lisäksi voidaan hyödyntää esimerkiksi lapsi- ja perhejärjestöjen asiantuntemusta, kokemustietoa ja materiaaleja.

On hienoa, jos vaikkapa 90 prosenttia lapsista voi hyvin – paljon on silloin tehty oikein. On tärkeä tunnistaa, mikä on onnistunut. Samalla on kuitenkin selvitettävä, keitä jäljelle jäävään kymmenykseen kuuluu ja mistä eri syistä he jäävät hyvinvoinnista paitsi. Sen jälkeen on asetettava tavoitteet ja valittava toimenpiteet tämän kymmenyksen mukaan saamiseksi. Tätä varten on kerättävä tietoa eri lapsiryhmien hyvinvoinnista.

Maakunta voi edistää yhdenvertaisuutta ensinnäkin siten, että uusien palveluiden suunnittelussa ja vanhojen kehittämisessä otetaan lähtökohdaksi lasten ja nuorten moninaisuus ja perheiden monimuotoisuus. Tämä tarkoittaa sen tunnistamista, että erilaisten lasten, nuorten ja perheiden tuen ja palveluiden tarve voi olla erilainen. Eri-tyisen tärkeä on tunnistaa eri tavoin haavoittuvassa asemassa olevat lapset, kuten

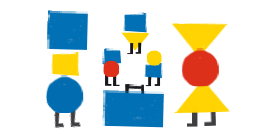
vammaiset lapset, syntymäkodin ulkopuolelle sijoitetut lapset ja eri etnisiin vähemmistöihin kuuluvat lapset. Myös perhemuoto saattaa vaikuttaa palvelutarpeeseen tai siihen, mitä seikkoja perheen kanssa asioidessa voi olla hyvä huomioida. Monimuotoiset perheet -verkosto on koonnut yhteen tietoa ja näkökulmia eri perhemuotoihin liittyen (esimerkiksi adoptioperheet, kahden kulttuurin perheet ja yhden vanhemman perheet)⁴. On tärkeä tunnistaa, että lapsen oikeuksien sopimus kieltää syrjinnän paitsi lapsen, myös vanhempien tai muiden huoltajien ominaisuuksien perusteella.

Yhdenvertaisuusnäkökulma tulee tunnistaa ja huomioida myös säännöllisen seurantatiedon hyödyntämisessä. Esimerkiksi Kouluterveyskyselyssä ja jatkossa myös Lasten terveys ja hyvinvointi (LTH) -seurannassa tuloksia on mahdollista tarkastella erilaisten taustatekijöiden, esimerkiksi perhetaustan, syntyperän tai toimintarajoitteiden mukaan.

Lapsen oikeuksien sopimukseen kuuluu paitsi syrjinnän kieltö, myös velvoite aktiivisesti edistää yhdenvertaisuuden toteutumista. Tämä voi joskus tarkoittaa positiivista erityiskohtelua⁵. Esimerkiksi lisäresurssien osoittaminen sosioekonomisesti heikommassa asemassa olevien alueiden kouluille on esimerkki positiivisesta erityiskohtelusta. Lapsen oikeuksien sopimuksen lisäksi myös yhdenvertaisuuslaki ja tasa-arvolaki velvoittavat viranomaisia arvioimaan ja edistämään yhdenvertaisuuden ja tasa-arvon toteutumista kaikessa toiminnassaan.

ADOPTIOPERHEET

KAHDEN KULTTUURIN PERHEET

SIJAISPERHEET

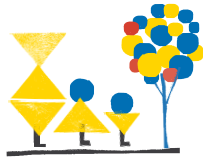
LAPSIKUOLEMAPERHEET

YHDEN VANHEMMAN PERHEET

UUSPERHEET

LESKIPERHEET

LAPSETTOMAT PERHEET

KAKSO- JA KOLMOSPERHEET

SATEENKAARIPERHEET

⁴ <https://monimuotoisetperheet.fi/ammattilaiset-ja-opiskelijat/>

⁵ Positiivisesta erityiskohtelusta tarkemmin ks. <https://www.syrjinta.fi/mika-ei-ole-syrjintaa->

Kouluterveyskyselyn (2017) tulokset kertovat muun muassa, että:

- Syntymäkodin ulkopuolelle sijoitetut lapset ja nuoret kokevat koulukiusaamista ja väkivaltaa useammin kuin vanhempiensa luona asuvat.
- Sateenkaarinuoret kokevat terveydentilansa huonommaksi kuin heteronuoret ja ahdistuneisuusoireilu on sateenkaarinuorilla moninkertaisesti heteronuoria yleisempää. Toimintarajoitteiset nuoret kokevat saavansa muita vähemmän tukea ja apua hyvinvointiinsa opiskeluhuollon ammattilaisilta.
- Ulkomailla syntyneet nuoret, etenkin pojat, ilmoittavat muita useammin, ettei heillä ole yhtään läheistä ystävää.
- Kouluterveyskyselyn tulokset osoittavat myös tarpeen eri syrjintäperusteiden rinnakkaiselle tarkastelulle: esimerkiksi toimintarajoitteiset nuoret tulevat usein ulkomaalaistaustaisista perheistä tai perheistä, joiden taloudellinen tilanne koettiin huonoksi⁶.

MAAKUNNASSA POHDITTAVAKSI

- Onko lasten moninaisuus ja perheiden monimuotoisuus huomioitu maakuntastrategiassa ja palvelulupauksessa? Miten?
- Mitä viranomaistiedon ja säännöllisen seurantatiedon perusteella tiedetään alueen lapsista ja perheistä ja heidän elinolosuhteistaan? Mitä tietoaukkoja tunnistetaan?
- Mitä haavoittuvassa asemassa olevia lasten ja nuorten ryhmiä tunnistetaan?
- Miltä maakunnan alue näyttää kouluterveyskyselyn tulosten valossa lapsiryhmittäin tarkasteltuna? Entä kunnittain tarkasteltuna?
- Millaisia henkilöstön koulutustarpeita tunnistetaan (esimerkiksi monimuotoisten perheiden kohtaaminen)?
- Miten maakunta voi edistää yhdenvertaisuutta yhteistyössä sen alueella toimivien tai valtakunnallisten järjestöjen kanssa?

6 Kanste O, Sainio P, Halme N, Nurmi-Koikkalainen P (2017): Toimintarajoitteisten nuorten hyvinvointi ja avun saaminen – Toteutuko yhdenvertaisuus?

3. Yhteiset tavoitteet, johdonmukaiset toimenpiteet

LAATIKKO 3

- Maakuntastrategian pohjalta laaditaan lapsenoikeusperustainen, sektorirajat ylittävä tavoite- ja toimenpideohjelma (voi sisältyä maakunnan hyvinvointiohjelmaan).
- Lapsivaikutusten arvioinnilla varmistetaan lapsen oikeuksien toteutuminen sekä se, että päätökset ja toimenpiteet ovat johdonmukaisesti strategian ja hyvinvointiohjelman tavoitteiden mukaisia.
- Lapsibudjetoinnilla varmistetaan, että resurssit käytetään oikeudenmukaisesti ja vaikuttavasti. Lapsibudjetoinnin ensimmäinen askel on kehittää ja ottaa käyttöön lapsilähtöinen budjettianalyysi.
- Lapsen oikeuksista tiedottamalla ja kouluttamalla varmistetaan, että luottamushenkilöt, viranhaltijat sekä lasten ja perheiden parissa toimivat ymmärtävät lapsen oikeuksiin liittyvät velvoitteet omassa tehtävässään.
- Lasten ja lapsiryhmien oikeuksien toteutumista koskevaa säännöllistä seurantatietoa hyödynnetään palveluiden arvioinnissa ja kehittämisessä.

Lapsiystävällisessä maakunnassa lapsi- ja perhepolitiikan tavoitteiden valintaa ohjaa lapsen oikeuksien sopimus. Tällöin tavoitteiden asettelua (ja niiden toteutumisen seurantaa) varten tarvitaan tietoa lasten ja lapsiryhmien oikeuksien toteutumisesta. Koska lapsen oikeuksien sopimus koskettaa usean eri sektorin toimintaa, on lasten ja perheiden hyvinvointia tarkasteltava kokonaisuutena, eri yhdyspintojen rajat ylittäen.

Yhteiset, kaikkia toimijoita velvoittavat tavoitteet tulee kirjata maakunnan toimintaa ohjaaviin asiakirjoihin. Näin voidaan varmistaa, että lapsen etua harkitaan päätöksen-

teossa lapsen oikeuksien sopimuksen edellyttämällä tavalla kokonaisuutena, eikä esimerkiksi vain yksittäisiä palveluita koskevissa ratkaisuissa.

Lapsia koskevien asioiden koordinaatio voidaan ratkaista maakunnissa eri tavoin. Yhdyspinnat yhteiseksi mahdollisuudeksi -raportissa esitetään ratkaisun osiksi esimerkiksi maakunnallisia LAPE-yhteistyöryhmiä, maakunnan ja kuntien välisiä LAPE-yhteistyösopimuksia, maakunnan yhteistä lasten ja nuorten hyvinvointisuunnitelmaa sekä erillistä lasten ja nuorten osuutta maakunnallisessa hyvinvointikertomuksessa.

Lapsivaikutusten ennakkoarviointi ja seuranta⁷ on tapa varmistaa, että päätökset todella vievät johdonmukaisesti kohti asetettuja tavoitteita. Lapsivaikutusten arvioinnissa on kyse siitä, että tarkastellaan, miten jokin ratkaisu vaikuttaa lapsen hyvinvointiin ja oikeuksien toteutumiseen. Vaikutuksia arvioitaessa hyödynnetään niin viranomais- ja tutkimustietoa kuin lasten ja perheiden kokemustietoa.

Lapsibudjetoinnin⁸ avulla voidaan varmistaa, että resursointi on johdonmukaista ja lapsiin ja perheisiin kohdistetut määrärahat ovat sekä riittävät että oikeudenmukaisessa ja parhaassa mahdollisessa käytössä. Lapsibudjetoinnilla avataan kustannusten jakautuminen kunnan ja maakunnan järjestämiin palveluihin ja samalla kuvataan kokonaisuus. Tämä mahdollistaa myös investointien vaikuttavuuden seurannan. Näin lisätään ymmärrystä oikein kohdennettujen resurssien hyödystä yhteisten tavoitteiden saavuttamisessa.

Läpinäkyvyyden tavoite tukee kunnan päätöksentekoprosessia; se, että päätökset perustuvat tietoon. Kannattaa edistää rinnakkain EVAa, esim. ympäristövaikutusten ja lapsivaikutusten arviointia.

[Kommentti LAPE-oppimisverkostotyöskentelyssä, 2017]

Lasten oikeuksien koordinoitu, johdonmukainen edistäminen edellyttää paitsi yhteisiä tavoitteita ja yhteistyörakenteita, myös koulutusta ja tiedottamista. Eri toimijoiden on ymmärrettävä paitsi lapsen oikeuksien merkitys omassa työssään, myös oman työn merkitys osana laajempaa eri toimijoiden ja palveluiden kokonaisuutta.

⁷ www.unicef.fi/lava

⁸ Lapsibudjetointi tarkoittaa 1) lapsilähtöistä budjettianalyysiä ja 2) talousarviopäätösten lapsivaikutusten arviointia.

LAVA-KIIHDYTTÄMÖ (Päijät-Häme) – Kuntien yhteinen oppimis-prosessi, jonka tavoitteena on kuntien lapsia koskevien päätösten ennakkovaikutusten arvioinnin edistäminen ja lapsia koskevan arviointitiedon jakaminen. Neljän tapaamisen mittaisen kiihdyttämön tapaamisista kolme on yhteisiä ja neljäs järjestetään kussakin kunnassa erikseen. Tapaamisissa on ollut alustuksia, ja niiden jälkeen aikaa kuntien omien LAVA-esimerkkien työstämiseen. Kunnat ovat työstäneet prosessejaan myös tapaamisten välissä. Esimerkkeihin on kuullut neljä kouluhanketta, kaksi perhekeskusta, kaksi päiväkotia sekä urheilukentän, keskustorin ja yhteisöllisen kirjaston kehittäminen. Työskentelyn tukena on käytetty Peda.net-sivustoa. Valmiista ennakkoarvioinneista kootaan Päijät-Hämeen esimerkkipankki, maakunnallinen LAVA-ohjeistus ja prosessin aikana syntyneet työkalut jaetaan vapaaseen käyttöön.

LAPSIBUDJETOINTI (Oulun kaupunki) – Lapsibudjetointi tarkoittaa julkisen talouden tarkastelua lapsenoikeusnäkökulmasta. Siihen kuuluu lapsilähtöinen budjettianalyysi ja talousarviopäätösten lapsivaikutusten arviointi. Oulun kaupungissa lapsiin kohdistuvien resurssien seuranta on kehitetty jo pitkään. Oulun kehittämistyötä on kuvattu Yhdyspinnat yhteiseksi mahdollisuudeksi -selvityksessä.

MAAKUNNASSA POHDITTAVAKSI

- Mikä taho tai toimija voi maakunnassa arvioida ja seurata lapsen oikeuksien toteutumista kokonaisuutena?
- Onko maakunnassa jo olemassa tai suunnitteilla LAPE-yhteistyöryhmä tai vastaava?
- Millaista koulutusta lapsen oikeuksista maakuntavaltuutetuille ja muille luottamushenkilöille tulee tarjota? Millä eri tavoin tämä voidaan toteuttaa?
- Millaisin keinoin voidaan sisällyttää lapsenoikeusnäkökulma henkilöstön perehdytys- ja täydennyskoulutukseen? Miten tämä näkökulma voidaan huomioida eri palveluntuottajien osalta?
- Onko maakunnalla jo olemassa tai suunnitteilla toimintatapa ja ohjeistus lapsivaikutusten ennakkoarviointiin päätöksenteossa?
- Onko maakunnassa tunnistettu tarve määrärahojen seuraamiseen lapsinäkö-

kulmasta (lapsibudjetointi)? Jos ei, onko suunnitelma siitä, miten asian osalta edetään (tietoisuuden lisääminen, esimerkkeihin tutustuminen, koulutus tms.)?

- Miten säännöllistä seurantatietoa hyödynnetään? Mitä muita tiedonkeruutapoja tai -tapoja on tunnistettu?

4. Jokaisella lapsella ja nuorella on mahdollisuus osallistua ja vaikuttaa

LAATIKKO 4

- Lasten ja nuorten osallisuutta tuetaan ja heitä kuullaan maakunnan asukkaina lapsia ja nuoria yleisesti koskevissa asioissa. Useita eri menetelmiä käyttämällä varmistetaan erityisesti haavoittuvassa asemassa olevien lasten ja nuorten osallisuus ja kuulluksi tuleminen.
- Lasten ja nuorten osallisuutta tuetaan ja heitä kuullaan palveluiden käyttäjinä.

Osallisuus on sekä omana itsenä huomatuksi, hyväksytyksi ja arvostetuksi tulemistä että mahdollisuuksia saada tietoa, toimia ja vaikuttaa. Tässä ohjeistuksessa keskitytään lasten osallisuuteen maakunnan päätöksenteossa ja palveluiden käyttäjinä.

Lapsen oikeuksien sopimuksen mukaan lapsen tai lasten näkemykset tulee heitä koskevissa asioissa huomioida iän ja kehitystason mukaisella tavalla. Tämä oikeus on jokaisella lapsella yhdenvertaisesti. Arvostava vuorovaikutus on edellytys sille, että lapsi kasvaa osallisuuteen: kokee itsensä arvokkaaksi sekä haluaa osallistua ja vaikuttaa. Lasten ja nuorten osallisuuden edistämisen perusta on siten aikuisten halu lasten ja nuorten näkemysten selvittämiseen ja kunnioittamiseen.

Lapset ja nuoret ovat ensinnäkin maakunnan asukkaita. Tästä näkökulmasta osallisuus tarkoittaa esimerkiksi sitä, että tavoitteiden asettelussa ja lasten ja nuorten hyvinvoinnin seurannassa hyödynnetään lasten ja nuorten tietoa ja kokemuksia arjestaan. Tiedon keruussa ja vuorovaikutuksessa tulee huomioida lasten moninaisuus ja erilaiset osallistumisvalmiudet. Mitä moninaisempia menetelmiä käytetään, sitä todennäköisempää on, että jokaisen lapsen oikeus osallisuuteen toteutuu.

Lapset ja nuoret ovat myös maakunnan järjestämien palveluiden käyttäjiä. Tästä näkökulmasta tulee mahdollistaa lapsen osallisuus ja kuulluksi tuleminen omassa, henkilökohtaisessa asiassaan. Lisäksi on mahdollistettava palveluiden arviointiin ja kehittämiseen osallistuminen erityisesti niille lapsille, jotka kutakin palvelua käyttävät: vammaispalveluja kehitettäessä tulee kuulla vammaisia lapsia ja lastensuojelua kehitettäessä niitä lapsia, joilla on kokemusta lastensuojelusta.

Maakuntalaissa maakunnat veloitetaan perustamaan maakunnallinen nuorisovaltuusto. Osana uudistuksen valmistelua on julkaistu *Opas maakunnan nuorisovaltuuston toimintaan*⁹. Maakunnallinen nuorisovaltuusto tarvitsee toimiakseen aikuisten tukea. Lisäksi toiminta edellyttää yhteistyötä ja vuorovaikutusta kuntien nuorisovaltuustojen ja muiden lasten ja nuorten osallisuutta tukevien rakenteiden ja toimijoiden kanssa. On myös syytä huomioida, että pelkkiä edustuksellisia kuulemisrakenteita käyttämällä jää niiden oman toiminnan varaan, kuinka laajasti lasten ja nuorten kuuleminen lopulta toteutuu. Vastuu jokaisen lapsen osallistumisoikeuksien toteutumisesta maakunnan toiminnassa ja päätöksenteossa on maakunnan.

INDIKAATTORITYÖPAJA NUORTEN kanssa (Uusimaa) –Tavoite oli tarkastella kouluterveyskyselyn pohjalta kuntien välisiä hyvinvointieroja ja pohtia nuorten kanssa, mistä ne johtuvat ja millaisin keinoin hyvinvointia voidaan edistää. Tarkasteluun valittiin 11 indikaattoria. Ennen työpajaa kahden kunnan nuorisovaltuustot käsittelivät oman kunnan tuloksia kokouksissaan. Etukäteen kerättyjä ajatuksia käytettiin johdantona työpajatyöskentelyyn. Työpaja toteutettiin open space -menetelmällä: nuoret kiersivät fläpiltä toiselle kiinnostuksen mukaan. Fläpeillä saattoi keskustella muiden kanssa tai vain kirjata omat ajatukset ylös. Osaan nuorten esiin nostamista ajatuksista olikin jo tartuttu, uutena nousi ennaltaehkäisevän hyvinvointityön vahvistaminen ja toisena sen pohdinta, miten hyvinvointi-indikaattoreita voidaan jatkossa käsitellä yhdessä nuorten kanssa.

SÄNTTIS-TOIMINTA – Otsolan nuorisotyössä kehitetty Säänttis on esimerkki siitä, miten lasten ja nuorten kasvua osallisuuteen voidaan tukea. Mallissa yhdistyy pienryhmätoiminta ja yksilöohjaus: yksilöohjauksen keinoin (ohjaus, kannustaminen, innostaminen) mahdollistetaan lapsen/nuoren osallistuminen ryhmän yhteiseen toimintaan. Lasten ja nuorten lisäksi myös vanhempien hyvinvointia tuetaan. Ryhmät ovat kaikille avoimia, mutta toimintaan tavoitellaan erityisesti tukea tarvitsevia perheitä. Säänttis-työntekijät toimivat yhteistyössä

⁹ <http://alueuudistus.fi/documents/1477425/4064731/Opas+maakunnan+nuorisovaltuuston+toimintaan+040418.pdf/7f0c84a8-a5ed-4f5f-b8e8-36132a1d88a7/Opas+maakunnan+nuorisovaltuuston+toimintaan+040418.pdf.pdf>

sivistystoimialan nuoriso- ja opetuspalvelujen sekä perusturvan edustajien kanssa. Sänttis-malli mahdollistaa lapselle tai nuorelle arjen taitojen ja oman itsetuntemuksen vahvistumisen, uusiin ihmisiin tutustumisen sekä onnistumisen ja hyväksytyksi tulemisen kokemuksen ryhmässä.

<http://www.otsola.net/nuorisotyö/santtis-projekti/>

MAAKUNNALLINEN NUORISOVALTUUSTO (Etelä-Savo) – Etelä-Savossa maakunnallisen nuorten vaikuttajaryhmän toiminta on järjestetty siten, että kuka tahansa nuori on tervetullut tapaamisiin. Toimintaan on koottu ydinryhmä MAKEE, joka suunnittelee nämä laajemmat, joka kolmas maanantai järjestettävät tapaamiset. Tapaamiset kiertävät eri puolilla Etelä-Savoa, mikä madaltaa eri alueilla asuvien nuorten osallistumiskynnystä. Nuoret itse ovat antaneet positiivista palautetta siitä, että ryhmä ei ole suljettu, vaan kaikki ovat tervetulleita ja tapaamisissa tapaa aina uusia kasvoja. Kuntien nuorisotyöntekijöillä on tärkeä rooli nuorille viestinnässä sekä nuorten mukaan innostamisessa ja kannustamisessa.

<https://lapeetelasavo.com/materiaalit/>

MAAKUNNASSA POHDITTAVAKSI

- Millaista osaamista lasten ja nuorten osallisuuden mahdollistaminen ja osallisuuden esteiden purkaminen edellyttää? Onko tällaista osaamista riittävästi? Miten osaamista voi saada lisää?
- Onko pohdittu, miten lapsia ja nuoria voidaan kuulla myös muutoin kuin edustuksellisten järjestelmien kautta? Millaisia tapoja on tunnistettu? Onko huomioitu erityisesti haavoittuvassa asemassa tai syrjinnän vaarassa olevat lapsiryhmät?
- Onko lapset ja nuoret otettu mukaan pohtimaan keinoja osallisuuden edistämiseksi ja esteiden purkamiseksi? Miten?
- Onko maakunnallista nuorisovaltuustoa valmisteltu yhdessä nuorten kanssa? Miten?
- Millaisin tavoin eri palveluissa varmistetaan lasten ja nuorten osallisuus sekä palveluiden käyttäjinä että palveluiden kehittämisessä ja arvioimisessa?
- Miten eri ikäryhmät on huomioitu (alle kouluikäiset, alakouluikäiset, yläkouluikäiset, tätä vanhemmat nuoret)?

5. Lasten ja nuorten oikeusturvakeinot ovat saavutettavia ja tehokkaita

LAATIKKO 5

- Lapset tuntevat omat oikeutensa maakunnan järjestämisvastuulla olevien palveluiden käyttäjinä.
- Lasten ja nuorten käytettävissä olevista oikeusturvakeinoista tiedotetaan heille ymmärrettävällä tavalla. Seurannalla varmistetaan, että lapset, nuoret ja perheet tietävät, mihin olla yhteydessä, jos kokevat oikeuksiaan loukatun.
- Varmistetaan esimerkiksi täydennyskoulutuksella, että potilas- ja sosiaaliamiehet tuntevat lapsen oikeudet ja osaavat ottaa ne työssään huomioon.

Maakuntien on huolehdittava sekä lasten ennakollisesta että jälkikäteisestä oikeusturvasta. Ennakollisella oikeusturvalla pyritään siihen, ettei oikeudenloukkauksia edes tapahtuisi: huolehditaan, että eri ympäristöt ja palvelut tukevat lasten hyvinvointia ja kasvua. Tämä tarkoittaa esimerkiksi sitä, että palveluiden ja tilojen tulee olla saavutettavia, turvallisia ja viihtyisiä. Palveluissa käytetyn kielen on oltava lapsille ja perheille ymmärrettävää, selkokielistä. Lapsia ja perheitä kohtaavien ammattilaisten on osattava huomioida toiminnassaan lasten ikä- ja kehitystason mukaiset tarpeet. Ennakollisesta oikeusturvasta huolehtiminen edellyttää, että eri ammattilaiset tuntevat sekä lapsen oikeuksien sopimuksen että kansallisen lainsäädännön velvoitteet ja osaavat soveltaa niitä omassa työssään.

Lasten kohdalla juuri ennakollinen oikeusturva on erityisen merkityksellistä, sillä erilaisilla oikeudenloukkauksilla voi olla suuria vaikutuksia siihen, miten ja millaiseksi aikuiseksi lapsi kasvaa. Jälkikäteinen oikeusturva voi toteutuessaankin olla lapsen kehityksen tai aikakäsityksen kannalta liian hidasta.

Ennakolliseen oikeusturvaan kuuluu se, että lapsi itse tietää omat oikeutensa ja osaa siten tunnistaa, kun oikeuksia loukataan. Tätä varten lasten on saatava ikänsä ja kehitystasonsa mukaista tietoa oikeuksistaan. Esimerkiksi lapsiasiavaltuutetulla on lapsille suunnatut sivut, joissa kerrotaan lapsen oikeuksista. Pesäpuu ry ja Lastensuojelun keskusliitto puolestaan ovat julkaisseet niin nuorille kuin heidän läheisilleen sekä ammattilaisille tarkoitettuja materiaaleja siitä, mitkä ovat lapsen ja nuoren oikeudet lastensuojelussa. Eduskunnan oikeusasiamiehellä on myös erikseen lapsille ja nuorille suunnattu sivu, jossa kerrotaan oikeusturvakeinoista ja siitä, miten ja milloin niitä voi käyttää.

Jälkikäteinen oikeusturva tarkoittaa niitä keinoja, joita lapset ja perheet voivat käyttää silloin, kun heidän oikeuksiaan on jo loukattu. Tämä tarkoittaa esimerkiksi potilasasiamiehen, sosiaaliasiamiehen tai oikeusavustajan apua. Myös jälkikäteisen oikeusturvan osalta on tärkeää, että se on helposti saavutettavissa, että kieli on ymmärrettävää ja että tilat sekä toimintatavat ovat lapsille sopivia. Lapsen kohtaamisessa on erityisen merkityksellistä, että lapsen esiin tuomat huolet otetaan vakavasti ja käsitellään asiallisesti.

On tärkeä tunnistaa, että lapsi tarvitsee lähes aina tukea oikeuksiensa puolustamiseen. Siksi eri alojen ammattilaisten lisäksi myös vanhempien ja lapsen muiden läheisten on saatava tietoa lapsen oikeuksista ja oikeusturvakeinoista.

EDUSKUNNAN OIKEUSASIAMIEHEN lapsiystävällinen viestintä – Eduskunnan oikeusasiamiehen verkkosivuilla on erillinen Lapset ja nuoret -osio, jossa kerrotaan, millaisissa tilanteissa oikeusasiamiehen voi olla yhteydessä. Oikeusasiamiehen toimintaa kuvaillaan lyhyiden, lasten ja nuorten elämään liittyvien selkokielisten tapausesimerkkien avulla. Osioista ei kuitenkaan käy ilmi, mitä oikeusasiamiehen moitteista seuraa eli mikä on oikeusasiamiehen toimivalta.

https://www.oikeusasiamies.fi/fi_FI/web/lasten-ja-nuorten-sivut/

USKOMME SINUUN, USKO SINÄKIN -KÄSIKIRJA – Käsikirja on tarkoitettu yli 10-vuotiaille lapsille ja nuorille, jotka on sijoitettu syntymäkotinsa ulkopuolelle. Käsikirja on Pesäpuu ry:n Selviytyjät-tiimin nuorten suunnittelema ja toteuttama. Kirjassa kerrotaan, mistä lastensuojelussa on kyse ja mitä oikeuksia ja velvollisuuksia lapsella tai nuorella on. Kirjassa kerrotaan, mikä on sosiaalityöntekijän rooli ja mitä tarkoittaa esimerkiksi asiakassuunnitelma. Lisäksi kerrotaan, mihin voi olla yhteydessä, jos omia oikeuksia loukataan. Kirjan muita teemoja ovat esimerkiksi oma hyvinvointi, ravinto ja unelmat.

<https://www.lskl.fi/usus>

MAAKUNNALLINEN LAPSIASIAVALTUUTETTU – Lastensuojelun Keskusliitto ja Mannerheimin Lastensuojeluliitto ovat esittäneet maakunnallisten lapsiasiavaltuutettujen perustamista. Maakunnallisen lapsiasiavaltuutetun tehtäviin kuuluisivat muun muassa palveluohjaus ja neuvonta; lapsen oikeuksista tiedottaminen niin lapsille, vanhemmille kuin viranomaisille; eri toimijoiden välisen yhteistyön vahvistaminen ja kehittäminen; lapsivaikutusten arvioinnin käyttöönoton tukeminen; yhteydenpito lapsiin; sekä lasten elinolosuhteiden ja hyvinvoinnin seuranta. Esityksessä ehdotetaan kuutta tai kahdeksaa toimipistettä, eli valtuutetut olisivat useamman maakunnan yhteisiä.

<https://www.lskl.fi/blogi/maakunnalliset-lapsiasiavaltuutetut-edistamaan-lapsen-oikeuksia/>

MAAKUNNASSA POHDITTAVAKSI

- Millaisin eri tavoin lapset ja nuoret nykyisin saavat maakunnan alueella tietoa oikeuksistaan ja oikeusturvakeinoistaan? Miten tiedotuksessa huomioidaan eri-ikäiset lapset ja erilaiset lapsiryhmät? Miten keinovalikoimaa voidaan monipuolistaa?
- Ovatko tiedottamisen tavat ja käytetty kieli saavutettavia sekä lasten/nuorten ikä- ja kehitystason mukaisia?
- Saavatko lapset tietoa oikeuksistaan ja oikeusturvakeinoistaan niiden palveluiden asiakkaina, joita he käyttävät (esimerkiksi terveyspalvelut, lastensuojelu)? Millaisin tavoin?
- Millaisin tavoin vanhemmille tiedotetaan lasten oikeuksiin ja oikeusturvaan liittyvistä asioista?
- Ovatko lapsenoikeussisällöt mukana eri palveluissa toimivan henkilökunnan perehdytyksessä ja täydennyskoulutuksessa?
- Onko sosiaaliasiamiehillä ja potilasasiamiehillä riittävä osaaminen ja ymmärrys lapsen oikeuksiin ja oikeusturvaan liittyvistä kulmista?

Lue lisää

Maakuntastrategia

- MLL:n maakuntayhteistyö: <https://www.mll.fi/kumppaneille/maakuntayhteistyö/>.
- Mannerheimin lastensuojeluliiton suositukset lapsiystävällisen maakuntastrategian rakentamiseksi: https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/mlifi/prod/2018/02/19102234/Maakuntastrategia-rakentamaan-lapsiyst%C3%A4-4v%C3%A4list%C3%A4-maakuntaa-MLLn-suositus-19_2_18.pdf.

Yhdenvertaisuus

- Oikeusministeriön tietopankki yhdenvertaisuudesta ja syrjimättömyydestä: <http://yhdenvertaisuus.fi/>.
- Monimuotoiset perheet -verkosto: <https://monimuotoisetperheet.fi/>.

Kokonaiskoordinaatio ja johtaminen

- Luo luottamusta - suojele lasta -opas ja verkkokoulutus yhteistyöstä (THL): <https://verkkokoulut.thl.fi/web/suojelelasta/koulutukset>.
- THL:n lapsivaikutusten arviointi -opas: <http://www.julkari.fi/handle/10024/136377>.
- Evankelis-luterilaisen kirkon ohjeistus ja esimerkkejä lapsivaikutusten arvioinnista: <http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/sp?Open&cid=Content46688F>.
- Mannerheimin lastensuojeluliitto: Lapsivaikutusten arviointi kunnassa ja maakunnassa: <https://www.mll.fi/kumppaneille/kuntayhteistyö/lapsivaikutusten-arviointi-kunnassa-ja-maakunnassa/>.
- Lapsibudjetoinnista: Lapsiasiavaltuutetun lapsivaikutusten arvioinnin ja lapsibudjetoinnin työryhmän esitys hallitusohjelmaan: http://lapsiasia.fi/wp-content/uploads/2015/06/17122014_LapBu-tyoryhman-esitys-hallitusohjelmaan.pdf.

Osallisuus

- Avoimen hallinnon tietokortit lasten kuulemisesta: <http://vm.fi/hallinnon-avoimuus/avoin-hallinto/avoimen-hallinnon-tietokortit>.
- Opas maakunnallisen nuorisovaltuuston toimintaan: <http://alueuudistus.fi/documents/1477425/4064731/Opas+maakunnan+nuorisovaltuuston+toimintaan+040418.pdf/7f0c84a8-a5ed-4f5f-b8e8-36132a1d88a7/Opas+maakunnan+nuorisovaltuuston+toimintaan+040418.pdf.pdf>.

Oikeusturva

- Eduskunnan oikeusasiamiehen verkkosivut lapsille ja nuorille: <https://www.oikeusasiamies.fi/fi/web/lasten-ja-nuorten-sivut/>.
- Luo luottamusta & Uskomme sinuun -julkaisut: www.lask.fi/usus

Lisätietoa lapsen oikeuksista

- Lapsen oikeuksista Suomen UNICEFin sivuilla: <https://www.unicef.fi/lapsen-oikeudet/>.

Muuta

- Lapsi- ja perhepalveluiden muutosohjelman (LAPE) aineistoja lapsiystävällisen toimintakulttuurin teemoista: <http://stm.fi/lape/toimintakulttuuri>.
- Lea Pulkkinen: Kohti yhteistä lapsikäsitystä. Työpaperi 12/2018, Terveystieteiden tutkimuskeskus: <http://www.julkari.fi/handle/10024/136124>.
- Heinonen, Olli-Pekka; Ikonen, Anna-Kaisa; Kaivosoja, Matti; Reina, Timo: Yhdyspinnat yhteiseksi mahdollisuudeksi - Selvitys lapsi- ja nuorisovaltuustojen toteuttamiseen liittyvistä yhdyspinnista muuttuvassa toimintaympäristössä: <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/160555>.
- Väestöliitto: Perheystävällinen työpaikka: <http://www.vaestoliitto.fi/perhe-ja-tyo/perheystavallinen-tyopaikka/>.

